

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ РЕМАРОК У СЛОВНИКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Статтю присвячено вивченню історії формування системи ремарок у словниках української мови. Зроблено спробу класифікації словникових ремарок. Виокремлено основні етапи формування системи ремарок у словниках нової української літературної мови. Критично осмислено теоретичні засади та практику маркування слів у досліджуваних лексикографічних працях.

Ключові слова: словник, ремарка, стилістичні коментарі, маркування.

Статья посвящена изучению истории формирования системы помет в словарях украинского языка. Предложена классификация словарных помет. Выделены основные этапы развития системы помет в словарях нового украинского литературного языка. Критически осмыслены теоретические основы и практику маркировки слов в исследуемых лексикографических работах.

Ключевые слова: словарь, словарная помета, стилистический комментарий, маркирование.

The article is devoted to the study of linguistic labels system in the Ukrainian language dictionaries. In the article the author tries to classify linguistic labels. The main stages of development of linguistic labels system in the modern Ukrainian literary language dictionaries have been distinguished and systematized. Theoretic principles and practice of marking words in the studied lexicographic works have been critically analyzed.

Key words: dictionary, linguistic label, stylistic comments, marking.

Важливу роль в описі заголовкових одиниць у словниках відіграють лексикографічні (словникові) ремарки. Ремарка – це лексикографічний засіб (зазвичай у формі скороченого слова), за допомогою якого читачеві повідомляється, що відповідна мовна одиниця належить до певної сукупності однорідних у будь-якому плані одиниць [3, с. 110]. Ремарки можуть вказувати на сферу функціонування слова, його експресивне чи експресивно-емоційне забарвлення або на інші особливості: територіальну, соціальну, хронологічну обмеженість, граматичні ознаки.

Загальний аналіз ремарок в українській лексикографічній практиці можна знайти в кількох статтях, а подекуди і монографіях (Л. А. Коробчинська, С. П. Левченко, А. А. Бурячок, О. О. Тараненко, В. Р. Товстенко). Здебільшого в них розглядаються випадки розбіжностей у маркуванні слів у різних словниках. У роботах В. І. Горобця, Н. Я. Дзюбишиної-Мельник істотну увагу приділено непослідовному використанню тих чи інших ремарок в системі одного словника, зазначено про невідповідність ремарок реальному стильовому або стилістичному статусу слова в мові на певному синхронному зрізі.

Практичні рекомендації, що містяться у всіх цих роботах, стосуються зазвичай лише кількох або окремої ремарки. Однак на сьогодні необхідно проаналізувати систему лексикографічних ремарок

у цілому, уточнити їх семантичне наповнення та критично осмислити використання загалом.

Актуальність даного дослідження зумовлена не лише недостатнім напрацюванням теоретичних основ системи лексикографічних ремарок, але також невивченістю їх становлення. Тому дана робота може бути корисна у вивченні формування та розвитку літературної норми. Головна мета нашого дослідження полягає в описі основних етапів розвитку системи стилістичних ремарок у словниках нової української літературної мови.

Серед лексикографічних ремарок розрізняють: граматичні (док., теп. ч.), стильові (розм., книжн.), стилістичні (уроч., зневажл.), лексико-семантичні (перен., образ.), хронологічні (заст., дорев.), статистичні (рідко, рідше), заборонні (не вжив.), а також ті, що вказують на територіальну (діал.) або на соціальну (жарг.) обмеженість використання слів. Деякі дослідники (О. О. Тараненко, В. В. Дубчинський) виокремлюють так звані термінологічні ремарки, наприклад – *хім.*, *фіз.* [2, с. 59; 5, с. 31]. На наш погляд, їх варто вважати стильовими ремарками, оскільки вони фактично характеризують той тип лексики, що закріплений за науковим стилем літературної мови. Це означає, що їх охоплює ремарка «книжне слово» (книжн.). До стильових зараховуємо також ті ремарки, що характеризують закріпленість слова за тим чи іншим стилем літературної мови, наприклад:

«розмовне слово» – це лексеми, обмежені розмовно-побутовим стилем літературної мови; «книжне слово» – лексеми, обмежені письмовими стилями. У цій роботі не розглядалися стильові ремарки, оскільки вони можуть стати окремим об'єктом вивчення.

Крім стилістичних ремарок, лексикографи послугоувались також стилістичними коментарями. Це досить розгалужені стилістичні характеристики слів (на кшталт, «слово більше зневажливе або лайливе»). Такий спосіб маркування вважаємо не виправданим для словникових статей.

Об'єктом нашого дослідження стали стилістичні ремарки (в перекладних словниках ми проаналізували лише ті ремарки, що стосуються української лексики). Під стилістичними розуміємо ремарки, що вказують на експресивну забарвленість слів. Тобто, на синхронному зрізі ці слова сприймаються як незвичні, порівняно зі стилістично нейтральними. Крім того, вони можуть бути позитивно чи негативно забарвлені, а значить, мати емоційне нашарування. Таке забарвлення словники зазвичай відображають за допомогою ремарок *жартівливе, іронічне, нестливе, здрібніле, зменшено-нестливе, ласкаюче, урочисте, збільшене, фамільярне, вульгарне, зневажливе, лайливе*. У статті підтримується позиція Н. Дзюбишиної-Мельник та розглядаються ці ремарки як експресивно-емоційні [1]. У досліджуваних перекладних словниках стилістичні ремарки, що стосуються української лексики, подано російською мовою: *бранное, неодобрительное, ласкательное, ироническое, пренебрежительное, увеличительно-презрительное* тощо.

Крім того, вважаємо, що ремарки типу *діалектне, застаріле, архаїчне, рідко, жаргонне, дитяче* також є стилістичними. Вони досить часто набувають експресивного або експресивно-емоційного забарвлення в конкретному мовному вжитку. Також до стилістичних можна зарахувати ремарку *просторічне*, але лише в тому випадку, якщо вона характеризує експресивно-емоційне забарвлення слова, а саме: позначає грубі, стилістично знижені слова. Однак, на нашу думку, цю ремарку варто залишити лише для російської частини перекладних російсько-українських / українсько-російських словників. Натомість стилістично знижені слова в словниках української мови варто позначати іншими стилістичними ремарками, на взір: *зневажливе, лайливе, вульгарне, грубе, несхвальне*.

Предмет нашого дослідження – історія становлення системи стилістичних ремарок.

Лексикографічні ремарки з'явилися в словниках староукраїнської мови у XVII ст., починаючи з «Лексикону славеноросійського» (1627 р.) П. Беринди. Спочатку це були поодинокі ремарки різної семантики, як-от: *метафоричне, образне, іноречне, союз, предлог*. Власне система стилістичних ремарок формувалася вже в словниках нової української літературної мови. За критерієм рівня розвитку стилістичних ремарок ми виділили чотири основні етапи її становлення.

1. *Кін. XVIII-XIX ст.* У цей період ремарки фігурують лише в окремих словниках. Так, навіть у такій авторитетній праці, як «Малоросійсько-німецький словник» Є. Желехівського і С. Недільського (1886 р.) стилістичну характеристику слів подано не через ремарки, а за допомогою графічних знаків (напр.: † = слово застаріле).

У словниках цього періоду набір ремарок був невеликим, частіше натрапляємо на стилістичні коментарі. Наприклад, у першому словнику нової української літературної мови «Собрание малороссийских словъ, содержащихся въ Энеиде» (1798 р., автор – Й. Каменецький) до слів подано лише 2 стилістичні коментарі – «*бранное слово*», «*в степных местах*» [4, с. 31]. Словосполучення «*в степных местах*» фактично відповідає сучасній ремарці «*діалектне слово*». В «Словаре малороссийских идиомов» М. Закревського (1861 р.) паралельно фігурують стилістичні коментарі та ремарки, як-от: «*употребляемое в уменьшительном виде*», ум. – «уменшено». Власне стилістичні ремарки (уже в скороченому вигляді) послідовно з'являються в «Словнику російсько-українському» М. Уманця і А. Спілки (1893-1898 рр.): *здр.* – «здрібніле слово», *ласк.* – «ласкаюче слово», *стар.* – «стародавнє слово» тощо. Отже, більшість ремарок і коментарів у словниках кін. XVIII-XIX ст. мали експресивно-емоційне забарвлення (як-от: *ласк., ум.*). Прикметно те, що переважали негативні характеристики (напр.: *зневажл., лайливе, ув.*). Найбільш розгалужена система стилістичних ремарок була в «Словнику російсько-українському» М. Уманця і А. Спілки (їх виявлено 10). Варто зазначити, що в цей період слова у словниках частіше супроводжуються стилістичними коментарями, ніж стилістичними ремарками. Показово, що значна кількість стилістично забарвлених у мові слів залишалася без ремарок. Нерозробленість системи стилістичних ремарок у словниках кін. XVII-XIX ст. пов'язана з тим, що в українській лексикографії ще тільки назривала потреба нормалізації лексики.

2. *Перша половина XX ст.* Зазначений період представлений фундаментальними лексикографічними роботами, що відіграли важливу роль у становленні єдиного варіанта української літературної мови і, зокрема, у нормалізації мовних норм.

У цей період ремарки стають уже одним із вагомих засобів кодифікації мовної норми. Але поряд з ремарками в словниках і далі фігурують стилістичні коментарі. Наприклад, у «Словнику української мови» Б. Грінченка (1907-1909 рр.) використано як стилістичні ремарки (*иронич., ласкат., детск.*), так і стилістичні коментарі («*бранное слово для женщины*»), («*несколько пренебрежительно*»).

У «Російсько-українському словнику» О. Ізюмова (1926 р.) з'являється новий коментар «*в просторечии*», а в «Російсько-українському словнику» за редакцією М. Калиновича, Л. Булаховського (1948 р.) ремарка – «*просторічне слово*» (*прост.*). Ця ремарка вказує на те, що слово через

грубість або граматичне відхилення від літературної норми стоїть на межі літературної мови і вживається в зниженому стилі. Безумовно, поява даної ремарки в українському словнику – прояв посилення впливу російської лексикографічної практики на українську (з відомих політичних причин). Ми вважаємо ремарку *прост.* недоречною в українській лексикографічній практиці, оскільки її охоплюють ряд інших стилістичних (власне експресивно-емоційних) ремарок, а власне: *зневажливе, лайливе, вульгарне*.

Варто зазначити, що в словниках даного періоду система ремарок узагалі і стилістичних зокрема помітно вдосконалена, їх кількість поступово зростає. Зокрема, в «Російсько-українському словнику» О. Ізюмова стилістичних ремарок більше, ніж у «Російсько-українському словнику» С. Іваницького і Ф. Шумлянського. У першому їх нараховуємо 9 (*вульг., презр., пренебр., шутливо, ирон., уменши., увел., жарг., ласкат.*), тоді як у другому – 7 (*знев., здр., ласк., поб., стар., лайл., ирон.*). Найбільше стилістичних ремарок використано в «Російсько-українському словнику» А. Кримського (1924 р.) – усього 23 (*неодобрит., уничиж., торж., дет., диал., малоупотр., фам.* тощо). Цікаво те, що саме в цьому словнику з'явилася ремарка *неол.* – «неологізм», яку ми не знаходимо навіть у сучасних словниках. А проте – це важливий спосіб фіксації розвитку словникового складу мови. Отже, у словниках поч. ХХ ст. маємо більш докладну стилістичну характеристику лексики. Система ремарок чітко розмежовує стилістично нейтральну та стилістично забарвлену лексику.

3. Друга половина ХХ ст. У цей період вийшло друком чимало словників, більшість з них – перекладні, у кожному з них є стилістичні ремарки.

Однією з прикметних рис цього періоду є ставлення до розмовної лексики. Так, ремарка *прост.* з'являється лише в «Російсько-українському словнику» (1969 р., 3 т.). Проте редактори «Українсько-російського словника» (1953-1963 рр., 6 т.), «Словника української мови» (1970-1980 рр., 11 т.) відмовилися від використання даної ремарки, у результаті чого розмовна лексика літературної мови і та, що стоїть на межі літературної мови (жаргонізми), була маркована однією позначкою – *розм.* Грубі слова, що були марковані в «Російсько-українському словнику» (1948 р.) як просторічні, стали позначатися різноманітними стилістичними ремарками – *вульг., зневажл., лайл.*, що, на наш погляд, виправдано.

Таким чином, у словниках цього періоду стилістичні ремарки подано достатньо послідовно (причому завжди у формі скорочених слів). Репертуар стилістичних ремарок загалом залишається незмінний, їх кількість коливається від 18-ти в «Українсько-російському словнику» (1953-1963 рр., 6 т.) – до 23-х у «Російсько-українському словнику» (1969 р., 3 т.).

З'являються лише поодинокі нові ремарки (в «Російсько-українському словнику» (1969 р., 3 т.), на кшталт: *уменьш.-ласк.* – «уменьшительно-ласкательное», *уменьш.-уничиж.* – «уменьшительно-уничижительное»). Також зросла кількість слів зі стилістичними ремарками. Показово те, що зі словників зникла ремарка *жарг.* Її заступають ремарки *розм., фам.*

4. Початок ХХІ ст. Цей етап характеризується вибухом у сфері видання лексикографічних праць. Проте в нових словниках загалом трапляються ті самі ремарки, що і в попередніх роботах. Наприклад, у «Словнику української мови» в 20-ти томах (Т. 1, 2010 р.) система стилістичних ремарок майже повністю збігається з системою ремарок «Словника української мови» в 11-ти томах. Проте, порівняно з останнім, у «Словнику української мови» в 20-ти томах не виправдано, на наш погляд, відновлено ремарку *жарг.* Вважаємо, що для нормативного словника залучення до реєстру жаргонної лексики безпідставне. Крім того, для сучасних нормативних словників неактуально є деталізація деяких ремарок, що вказують на динамічність статусу слів. Так, у «Російсько-українському словнику» за редакцією В. В. Жайворонка (2003 р.) використано ремарки *стар.* – «старая форма слова», *уст.* – «устаревшее слово», *устарев.* – «устаревающее слово». Варто зазначити, що в цьому словнику система стилістичних ремарок найрозгалуженіша: усього їх 24. Крім того, у списку ремарок фігурують і такі, що раніше не вживалися: *груб.-прост.* – «грубо-просторечное слово», *груб.* – «грубое слово». Вважаємо, що вони є лише варіантами більш загальних ремарок. Пор.: *груб.-прост.*, і *прост.*; *груб.* і *прен.*

Таким чином, можемо зробити висновки:

1. Система стилістичних ремарок у словниках української мови впродовж ХІХ-ХХІ ст. поступово розвивалася як кількісно, так і змістовно. Якщо в словниках поч. ХІХ ст. фігурувало від 2 до 10 різних стилістичних ремарок, то в ХХ-ХХІ ст. їх кількість зростає до 24. Вагому роль у формуванні системи стилістичних ремарок відіграв «Російсько-український словник» А. Кримського. За нашими спостереженнями, найбільшу кількість слів, що супроводжується стилістичними позначками, подано в «Українсько-російському словнику» в 6-ти томах (1953-1963 рр.) та у «Словнику української мови» в 11-ти томах (1970-1980 рр.). У різних сучасних словниках система ремарок майже повністю збігається.

2. Порівняльний аналіз показує, що більшість стилістичних ремарок у досліджених лексикографічних роботах мають негативно-емоційне забарвлення: *вульг., ирон., груб., лайл., неодобр., презрит., пренебр., уничижит.*, у той час як ремарки з позитивною характеристикою представлені невеликим репертуаром: *уроч., нестл., змениш.-нестл.* Парадоксально те, що в словниках є ремарка *неодобрительное*, але немає ремарки

одобрительное. Вважаємо, що це викривлює реальну картину стилістичної диференціації української літературної мови.

Аналіз стилістичних ремарок загалом свідчить про те, що необхідним є їх удосконалення як щодо репертуару, так і щодо змісту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дзюбишина-Мельник Н. Я. Відображення мовної картини світу в сучасному словнику / Н. Я. Дзюбишина-Мельник // Українське мовознавство. – К., 2008. – Вип. 38. – С. 70-84.
2. Дубичинский В. В. Лексикография русского языка / В. В. Дубичинский. – М., 2008. – 430 с.
3. Морковкин В. В. О базовом лексикографическом знании / В. В. Морковкин // Учебники и словари в системе средств обучения русскому языку как иностранному. – М., 1986. – С. 102-117.
4. Москаленко А. А. Нарис історії української лексикографії / А. А. Москаленко. – К., 1961. – 164 с.
5. Тараненко О. О. Новий словник української мови: (концепція і принципи укладання словника) / О. О. Тараненко. – Кам'янець-Подільський, 1996. – 191 с.

© Зайцева О. В., 2012

Дата надходження статті до редколегії: 04.06.2012 р.

ЗАЙЦЕВА О. В. – аспірант кафедри української мови Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Коло наукових інтересів: українська лексикографія, стилістика української мови.